

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

**Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin,
milli adət-ənənələrinin,
elm və mədəniyyətinin təbliği**

Faiq Ələkbərli

I yazı

Qarabağ xanlarının nəslindən olan Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) 1832-ci il avqustun 15-də Şuşada, Qarabağın son xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Xalq arasında "Xan qızı" ləqəbi ilə tanınan Natəvan saray tərbiyəsi görmüş, dövrün tanınmış alim və sənətkarlarından dərslər almışdır. Güney Azərbaycanımızdan olan alim-tədqiqatçı Məhəmməd Rza Kərimi yazır ki, Natəvan ibtidai təhsilini ev müəllimlərinin yanında almış, ana dili ilə bərabər fars və ərəb dillərini öyrənmiş, Şərq klassiklərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. 20-ci əsrin əvvəllərində yaşamış tanınmış Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Firudin bəy Köçərli özünün məşhur "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" əsərində Natəvanın tərcümehalından və əsərlərindən geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, yazır: "Mərhumeyi-məğfurə validəməcədinin vəfatından sonra atasının yerində ayaqlanmış, bir müddət artıq tənənə ilə atası kimi cəmi Qarabağa xanlığ elədi. Əvvəlcə Dağıstan nücabalarından knyaz Xasay cənablarına ərə gedib və ondan iki nəfər övladı olubdur". Xurşidbanu Natəvanın gənc yaşlarında çarlığın etibar etdiyi dağıstanlı knyaz Xasay xan Usmiyevlə evlənmək məcburiyyətində qalmasına əsas səbəb çarizmin onun Qarabağ bəylərindən biriylə ailə qurmasını özü üçün təhlükəli hesab etməsi idi. Hər halda Mehdiqulu xan Cavanşirin ölümündən sonra (1845) Qarabağ xanlığının başına keçən Natəvanın Quzey Azərbaycan xanlarının varislərindən biri ilə evlənməsi çar Rusiyasının rəhbərliyi tərəfindən üçün doğru sayılmamışdır. Bu baxımdan Qarabağ xanlığının yenidən dirçəlməsi üçün çar Rusiyası Xurşidbanu Natəvanın dağıstanlı bir knyazla ailə qurmasını daha məqbul hesab etmişdir.

Xasay xanın qulluğu ilə əlaqədar olaraq dörd-beş ilə yaxın Tiflisdə yaşaması, Xurşidbanunun burada şair və rəssam kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Tiflis mühiti Xan qızına Qafqazın çoxmillətli mədəniyyəti ilə tanış olmaq və ondan bəhrələnmək imkanı yaratmışdır. Natəvan bu şəhərdə rus, gürcü mədəni cəmiyyətlərinə qoşulmuş, özü də milli ənənəsi, kübarlara məxsus davranışı və üç dildə sərbəst danışması ilə bu cəmiyyətlərdə maraq oyatmışdır. Ümumiyyətlə, bir sıra vi-

Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə töhfə vermiş qadınlar: Xurşidbanu Natəvan

layət və şəhərlərə səyahətə çıxması Xurşidbanunun təkəkkür dairəsinin genişlənməsinə, dünyagörüşünün artmasına təkan vermişdir. Vladıqafqaza, Dağıstana, Şirvana, Bakıya, Gəncəyə və Naxçıvana səfər zamanı o, çarizmin ucqarlarda yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin şahidi olmuş, yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları, yazıçı, alim və səyahatlarla görüşmüşdür.

1858-ci ildə Bakıda məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə X. Natəvanın görüşüydü də məlumdur. Xasay xanın fransız dilində "əsil parisli kimi" danışması, Natəvanın isə özünü təhsilli, dünyagörüşlü Azərbaycan Türk xanımı kimi aparması Düma və digər qonaqların diqqətinə səbəb olmuşdur. Natəvanın Bakıdan Şıx kəndinə daş yol çəkdirməsi haqqında ilk məlumatı da Aleksandr Düma özünün "Qafqaza səyahət" kitabında vermişdir.

1864-cü ildə Xasay xanın ailəsini atıb getməsi və Knyaz Loris-Melikovla münaqişə nəticəsində sürgünə göndərilərək,

**Natəvan yaşadığı dönmənin
içində öncəliklə, bir qadın**

**lider olaraq yaşadığı problemlərlə
mübarizə etmiş, eyni zamanda
xanlığın idarə edilməsində bir sıra
islahatlar aparmağa çalışmışdır.
Natəvan Qarabağ Xanlığının son
varisi kimi həm Şuşa şəhəri və ətraf
ərazilərin idarəçiliyi ilə məşğul**

1866-cı ildə orada özünü öldürməsi, Xurşidbanuya boşanmaq üçün qanuni əsas vermişdir. Şairin camaat arasına uzuaçıq çıxması, şeirə, rəsmə və musiqiyə həvəs göstərməsi din xadimlərinin xoşuna gəlməmişdir. Xurşidbanu tənə və məzəmmətlərə son qoymaq üçün 1869-cu ildə Seyid Hüseyin Ağamirov adlı bir şuşalı ilə ailə qurmuşdur. Düşmənləri Natəvanın ailə üzvləri arasında təfriqə salıb, böyük oğlu Mehdiqulu xanın evdən başgötürərək, uzaq vilayətlərə getməsinə müvəffəq olmuşdular. Bunun ardınca 16-17 yaşlı oğlu Mir Abbasın ölümü Xurşid-

banunu çəkilməz dərdlərə, məşəqqətlərə düçar etmişdir. Oğul dağına tablaşmadığından Natəvanın səhhəti pozulmuş, bir müddət xəstə yatmış, nisbətən sağalıb ayağa qalxdıqdan sonra da ruhi iztirablar, üzüntülər Xurşidbanunu rahat buraxmamışdır.

**Artıq 1870-1880-ci illərdə onun
hayatında və yaradıcılığında yeni
mərhələ başlamışdır. Şair maarifləndirmənin,
mədəniyyətin yayılmasına öz töhfəsini
vermiş, ictimai-mədəni tədbirlərdə
fəal iştirak etmişdir. Bu illərdə o,
əsas diqqəti 18 kənddən, bir neçə
yaylaq və zavoddan ibarət təsərrüfatı
nizama salmaq və onu yeni qaydada idarə et-**

1872-1873) Şuşa şəhəri əhalisi üçün verdiyi əhsan ondan ibarətdir ki, şəhərin qərb hissəsindən (Şuşaya) daxil edib. Suyu saxlamaq üçün böyük və möhkəm bir anbar tikdiribdir. Şəhər əhalisinin istirahət və gəzintisi üçün cənnət kimi bir bağ saldırdı". Doğrudan da o, 1873-cü ildə yüz min manat sərf edərək, yeddi kilometrlik məsafədən sıldırım qayaların döşü ilə Şuşaya içməli su çəkirmiş, Şuşada bağ saldırmış, uşaqların təhsil almasına çalışmış və digər xeyriyyəçilik işləri ilə məşğul olmuşdur. Bu baxımdan 1875-ci ilin payızında Şuşa şəhərində "Şuşa" xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən əsası qoyulmuş qız məktə-

yi ilə ailə qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Şairin ölümü təkcə Azərbaycanın yox, bütün Qafqazın qabaqcıl, maarifpərvər adamlarını kədərləndirmişdir. Bu münasibətlə "Qafqaz", "Tər-cüman" və başqa qəzetlərdə nekroloqlar və Natəvanın həyat fəaliyyəti haqqında yazılar dərc edilmişdir. Xurşidbanunun vəfatı şairlər tərəfindən "ədəbiyyat aləminə üz vermiş fəlakət", şeir məclisində "günəşin batması" kimi obrazlı ifadələrlə qələmə alınmışdır.

Natəvan yaşadığı dönmənin içində öncəliklə, bir qadın lider olaraq yaşadığı problemlərlə mübarizə etmiş, eyni zamanda xanlığın idarə edilməsində bir

sıra islahatlar aparmağa çalışmışdır. Natəvan Qarabağ Xanlığının son varisi kimi həm Şuşa şəhəri və ətraf ərazilərin idarəçiliyi ilə məşğul olmuş, həm də Şuşada "Məclisi-üns" (1864-1897) ədəbi məclisinin inkişafında mühüm rol oynayaraq burda ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeirlərin müzakirəsini təşkil etmişdir. "Azərbaycan tarixi" çoxcildliyinin 4-cü cildində yazılır ki, "Məclisi-üns" 1864-cü ildə Şuşada Mirzə Rəhim Fəna tərəfindən təşkil edilmişdi: "1872-ci ildə görkəmli şairə Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) məclisə qoşulduqdan sonra onun üzvlərinin sayı daha da artmış, fəaliyyəti geniş və müntəzəm şəkildə almış və bütün ölkədə şöhrət tapmışdır.

"Məclisi-üns"ün Natəvan, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələgər Növrə, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmməd Məmməd və başqa üzvləri var idi". Ancaq bəzi tədqiqatçılar yazırlar ki, 1872-ci ildə Xurşidbanunun təşəbbüsü və maddi yardımını ilə əsas qoyulan "Məclisi-üns" ədəbi məclisi öz ətrafına otuzə yaxın şair toplamışdır. Məhəmməd Rza Kərimi də yazır ki, Natəvan Şuşada "Məclisi-üns" adlı

**"Məclisi-üns" 1864-cü ildə
Şuşada Mirzə Rəhim Fəna**

tərəfindən təşkil edilmişdi: "1872-ci ildə görkəmli şairə Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) məclisə qoşulduqdan sonra onun üzvlərinin sayı daha da artmış, fəaliyyəti geniş və müntəzəm şəkildə almış və bütün ölkədə şöhrət tapmışdır.

mək işinə yönəlməmiş, yollar çəkilməsinə, körpülər salınmasına, məktəb binası tikilməsinə illik gəlirdən xüsusi fond ayırmışdır. Natəvanı Qarabağın abadlaşdırılması, Şuşanın mədəni görkəm alması, maarifləndirmə və digər məsələləri ciddi düşündürmüşdür. Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mir Möhsün Nəvvab "Təzkirəyi-Nəvvab" əsərində X. Natəvanın yaradıcılığına yer verməklə yanaşı, onun xeyriyyəçiliyini də qeyd etmişdir. Nəvvab yazır: "O, həmişə səxavət və xeyriyyə mənbəyi olan, hörmətli nəslə və əcdadı kimi əhsanlar vermişdir. Xüsusilə 1291-ci ildə (miladi

binin yaranmasında da, Natəvanın müəyyən rol oynamasını istisna etmirik. Tanınmış Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Hüseyin Baykara yazır ki, həmin dövrdə Şuşada qızlar üçün məktəbin açılmasında "Şuşa" xeyriyyə cəmiyyəti böyük rol oynamışdır.

O, 1897-ci il oktyabr ayının 2-də Şuşada vəfat etmişdir. Dəfn mərasimində iştirak edən camaat hörmət əlaməti olaraq, şairənin cənazəsini Şuşadan Ağdama qədər piyada aparmış, Xan qızı Ağdamda "İmarət" de-

ədəbi məclis yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir: "Bu ədəbi məclis Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Çünki o, bir nümunə rolunu oynadı və çox keçmədi ki, Azərbaycanın başqa yerlərində də ona oxşar məclislər yarandı və fəaliyyət göstərdi". Bizcə, Natəvan "Məclisi-üns"ün inkişafında və fəallığında mühüm rol oynamış, ancaq ona qədər həmin məclis bir qədər zəif şəkildə də olsa, mövcud olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur